

БАТЫС ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ЖАҢА ТАРИХЫ. 1-ТОМ

АНТИКА ФИЛОСОФИЯСЫ

Метафизика. 2-бөлім

Мақсаты – Аристотель философиясындағы болмыс мәселелерімен байланысты антика метафизикасының негізгі элементтерін қарастыру.

Жоспары:

1. Аристотель формалары.
2. Мән және мәніс.
3. Болмыс және тіршілік ету.

Түйін сөздер

Болмыс, субстанция, материя, форма, тіршілік, мән, мәніс, әмбебаптылық, түр, зат.

Алдыңғы дәрістерде біз Аристотельді идеялар теориясының қатаң сыншысы екенін атап өткен болатынбыз. Кейде ол құрметтеп отырып сынайды: «Платон менің досым, бірақ, ақиқат одан да қымбат». Ал кейде «Қош бол, tarradiddle», яғни мұндай өтірікпен қоштасу керек» – деп қорлап мысқылдайды. Оның сыны, дәрекі болса да, сыпайы болса да, «Парменид» пен «Софист» алғашқы диалогтарындағы формалар теориясының дамуына емес, ортаңғы диалогтарда көрсетілгендей әрдайым идеялар теориясына бағытталған секілді. Дегенмен ол Платонның кейінгі ойларын өз еңбектерінде, атап айтқанда, «Метафизикада» өз формалар теориясын құрастырған кезде үнсіз жиі қолданады. Онда ол Платон теориясындағы және өз теориясындағы қиындықтарды бірдей қарастырады. Кітапты түсіну қиын. Бірақ Кеннидің ойынша, бұл кітап – оны өзінің лабиринтінен жетелеп шығатын жалғыз шарғы жіп.

Аристотель мен Платонның формалары арасындағы айырмашылығы – Аристотель формаларының жеке еместігінен (chorista) туындайды: кез келген форма кейбір жеке тұлғаның формасы саналады. Аристотель физикасының талқылауында көргеніміздей, форма материямен жұпталады. Ал формалардың парадигмалық үлгілері – материалды субстанциялардың нақты немесе кездейсоқ формалары. Алайда Аристотель де, Платон да өз теориясында шешімін іздеген сауалдардан құтыла алмайды. Мысалы, ол бірдей атпен аталатын немесе бірдей предикаттар қатарына жататын нәрселерге ортақ нәрсе не деген сұраққа жауап беруге тиіс еді. Сонымен қатар, ол әмбебап терминдерге қатысты пікірін ұсынуы керек-тін.

Бертран Рассел аристотельдік формалар мен платондық идеяларды кеңірек қарастырады. Ол былай жазады: «формалар – көрінетін материядан тәуелсіз өмір сүретін субстанциялар деп айтқан көзқарас, шамасы, Аристотельдің өз дәйектер тарапынан платондық идеяларға қарсы осал жері болып табылады. Ол форманы универсалийлерден мүлдем бөлек алып түсіндіреді, бірақ, екеуінің ұқсас жақтары да бар. Форма, материяға қарағанда шынайы; ол идеялардың жалғыз растаушы естелігі. Платон метафизикасына енгізген өзгерістер Аристотель көрсеткісі келгеннен де аз». Рассел Целлердің мынадай көзқарасын да келтіріп кетеді: Платон үшін «идеялар» секілді, Аристотель үшін «формалар» барлық жеке заттардың себепшісі болатын өзіндік метафизикалық тіршілік иесі болды. Дегенмен Аристотель, идеялардың тәжірибеден шығатын дамуын қарастырса да, тікелей қабылдау мен тәжірибеден алыстатылған жерінде бұл идеялар, адам ойының логикалық өнімінен аса, сезімдік әлем мен, бұл жерде, интеллектуалды интуицияның тікелей сезінушілігіне айналады. Аристотель бұл сынға қалай жауап беретінін білмеймін, – деп жазады Рассел. Өз ойымдағы жалғыз жауап – екі дене бір формаға ие бола алмайды деген тұжырымнан тұрушы еді. Егер адам екі мыс шар жасаса, ендеше әрбір шар өзіне ғана тән ерекше шар тәрізділікке ие болады; ол субстанционалды әрі жеке және жалпылама «шар тәріздесті» сипаттайды, бірақ, теңбе тең келмейді. Мен дәйектеген үзінділер тілі, осындай түсіндірмелерді толықтай нығайтады және ол Аристотель көзқарастарына сай, біртұтас шар тәрізділік тануға келмейді деген қарсы пікірге ашық, ал Аристотель метафизикасының мәні – форма көп, материя аз болған сайын, заттар соғұрлым таныла береді дегенге саяды. Бұл оның басқа көзқарастарымен де үйлеседі, өйткені, форма көптеген біртұтас заттарда іске асады. Егер, ол шар заттардың шар тәріздестерге ұқсас болып келетін соншалықты формалары бар деп айтса, өз философиясында түбегейлі өзгерістер жасаушы еді. Мысалы, оның форма өз мәніне сай деген көзқарасы, жоғарыда көрсетілген жағдайдан шығу үшін ұсынылған мәлімдемемен сай келмес еді.

Аристотельде материя мен форма доктриналары әлеуеттілік пен актуалдылық арасындағы айырмашылықпен байланысты. Таза материя форманың әлеуеті; әрбір өзгеріс «эволюция» деп аталатын нәрселерден тұрады, яғни өзгерістің арқасында бұл зат бұрынғыға қарағанда да үлкен формаға ие болады. Үлкен формасы бар заттар соғұрлым «актуалды» деп қарастырылады. Құдай таза форма және таза актуалдылық, сондықтан, онда өзгерістердің болуы мүмкін емес. Ары қарай көретініміздей, бұл теория оптимисттік және телеологиялық болады: ғаламшар және ондағы бар нәрсе бұрынғысына қарағанда әрдайым одан да жоғарыға қарай өрлеу бағытында дамиды.

Әлеуеттілік түсінігі кейбір жағдайда біз пайымдарымызды ол жоқ болған түсінік формасына ауыстыра алатын жағдайда ыңғайлы. «Мәрмәр үйіндісі мүсіннің әлеуеті» дегеніміз, «мәрмәр үйіндісінен белгілі бір әрекеттер жасау арқылы мүсін жасауға болады» дегенді білдіреді. Алайда әлеуеттілік негізгі және түйістірілмейтін түсінік ретінде пайдаланылған кезде, ол әрдайым ой шашыраңқылығына әкеледі. Аристотельдің бұл түсінікті қолдануы оның жүйесіндегі теріс жағдайлардың бірі болып табылады, – дейді Бертран Рассел.

Аристотель «Метафизикада», адам өз табиғаты бойынша білімге ұмтылады дейді. Метафизика туралы аристотельдік ілім – жалпы білімдерден тазартылған әлем негізі мен алғашқы бастамаларды түсіну – ең құнды жоғары білім – даналық деп аталады. «Метафизикада» Аристотель болмыс, субстанция, материя және форма арасындағы қарым-қатынасты талқылайды. Онда ол «Категориялар» іліміндегі субстанция мен пайымдауды және «Физика» іліміндегі материя мен форманы байланыстырады және екеуін өзгертіп, күшейтіп, біріктіреді де «Болмыс жайындағы трактатқа» айналдырады. «Бұрыннан қойылған, қазір де үнемі қойылып жүрген, болашақта да қойылатын сұрақ пен көтерілетін мәселе: «Болмыс дегеніміз не?» және «Субстанция дегеніміз не?». Аристотель жануарлар мен өсімдіктер, жер мен су, күн мен жұлдыздар сияқты материалды объектілерді субстанцияға жататыны айқын деп санайды. Бірақ ол Платонның ұлы сұрағына айналма жолмен болса да, жүгінеді: сезімдеріміз арқылы қабылданатын субстанциялардан өзгеше, бөлек қандай да бір субстанция түрлері бар ма?

Мән және мәніс

Біз Платонның «Парменидінде» пайымдаудың өзінен-өзі болатын түрін енгізгенін көреміз: егер $P \rightarrow S$ болу керек нәрсенің бөлігі болса, онда S өзінен-өзі P болады. «Категорияларда» бұл – (екінші) субстанция категориясындағы қабылдау. «Метафизикада» – заттың не екендігі (*ti esti*) жөніндегі сұраққа жауап. Кейде Аристотель затқа байланысты «Бұл не?» деген сұрақты талқылайды, Осы талқылау контекстінде ол белгілі артикльден, «бұл не?» деген сұрақтан және «болу» етістігінің анықталмаған түрінен тұратын, аударылмайтын *to ti en einai* сөзін жиі қолданады. Сөзбе-сөз аударуға тырыссақ, заттың «бұл – болу керек түрі», яғни «Бұл не?» деген сұраққа жауап беретін болмыстың түрі болып шығады.

Аристотель туралы латын тіліндегі пікір айтушылар осы грек сөзін көрсету үшін кейде «quidditas» сөзін қолданған. Латын тіліндегі «Quid Est»? сұрағы грек тіліндегі «Ti esti?» сұрағына сәйкес келеді. Көптеген ағылшын ғалымдары «essence» аудармасын пайдаланады. Бұл әбден мүмкін, бірақ Кенни латыннан үлгі алып, «quiddity» сөзін қолданады. «Essence» сөзінің өзі – латинизм, латынның «болу» «esse» етістігінен алынған, сол секілді грек тіліндегі «ousia» сөзінің грекше «болмыс» деген сөзден шыққаны тәрізді. Алайда онда «субстанция» сөзіне дәстүрлі «ousia» аудармасын қолдануға себеп бар. Сөйтіп, біз Аристотельдің басқа күрделі құрылымдарын түсіну үшін «мәніс» сөзін қолдана аламыз. Мысалы, біз алтын сөзінің мәнін талқылай аламыз – Аристотель оны «алтын – үшін» дер еді. Грек тілінің барыс септігінен кейін етістіктің анықталмаған формасын пайдалансақ, «алтын болу керек нәрсе алтын болады» деген мағынаны білдіретін болады. Осы Платон қызыққан алтын түсінігін меңзеген не кіреді және не кірмейді деген мәселеден шыққан соңғы конструкция. Көптеген мақсаттарда «мәніс» және «мән» сөздері синонимдер ретінде қарастырылады.

Осындай алдын ала шарттар арқылы, біз Аристотель өзіне «Метафизика» кітабының ортаңғы бөлімінің басында қойған күн тәртібін таба аламыз. Оның ойынша, «субстанцияның» төрт мағынасы бар: мәніс, жан-жақтылық, түр және зат.

Зат (to hypokeimenon) «Категориялардың» тура бірінші субстанциясындай екенін көреміз – ол барлық нәрсені анықтаған, бірақ, өзі ештеңемен анықталмаған. Осы біз талқылап отырған бірінші субстанция – материя пен форманың қоспасы. Аристотель «Физикасынан» таныс, мүсіннің өзінің қоласы мен оның формасына қатынасы. Алайда материя субстанция емес (себебі, материя тек жалғыз өзі болуы мүмкін емес), егер біз форманы субстанция екенін білгіміз келсек, онда оның мәнісіне (quiddity) деген қарым-қатынасын зерттеуіміз керек.

Аристотель «quiddity»-ды анықтағанда «Метафизика» лексиконында қолданған *per se* болмысы (*kath'auto*) және «*per accidens*» (*kata sumbebekos*) ұғымдары арасындағы айырмашылықты қолданады. Латын сөздері – Аристотель қолданған грек сөздерінің трансвербализациясы. Оларды қазақ тіліне аударып әуреге түсу бекер болады, себебі олардың қазақша баламалары, латын және грек тілдеріндегідей, өздері кездескен контекстерден тірнектеп жиналған. Ол сөздер әртүрлі контекстерде, мысалы, себептілік байланысы контекстінде пайдаланылады. Бір құрылысшы үйдің өзіндік себебі болады. Ол оны *qua builder* (құрылысшы ретінде) салады. Бірақ ол соқыр құрылысшы болса, онда «Соқыр адам үй салды» деген сөйлем үй салудың өзіндік мәнін емес (*per se*), үйдің кездейсоқ (*per accidens*) себебін көрсетеді. Бұл жағдайда айырмашылық былай қолданылады. Барлық он категориядағы мәністің бәрі *per se* болмысының мысалдары саналады. Заттың түсі немесе формасы нәрсенің өзіне тең болмысы болады. Әрине, *per se* мен *per accidens* арасындағы айырмашылық субстанция мен оқиға арасындағы айырмашылыққа ұқсамайды. Оқиғалар, өкінішке орай өздігінен болмыс болмайды. Бұл оқиға-ретінде-анықталған-субстанция *per accidens* болмысы болады. Осылайша, Сократ даналығы өздігінен болса (*per se*), дана Сократ ол *per accidens*, ретінде өмір сүреді.

Аристотель мәністі (quiddity) анықтау үшін өз анықтамасын қолданады: мәніс (quiddity) – өздігінен болуы арқылы айқындалатын зат (*per se*). Сіз зерттеуші болуыңыз мүмкін, бірақ сіз өздігінен зерттеуші емессіз (*per se*), себебі өз-өзінен тұлғасыз. «Ғалым Теофраст» деген сөз болмыстың *per accidens* атауы. Алайда «адам Теофраст» деген сөзден өзіндік болмыс көрінсе, «Теофраст – адам» деген болмыстың *per se*. Адам болу – Теофрастың мәнісі мен мәні. Аристотельдің бұдан кейінгі сауалы: зат пен оның мәнісі арасындағы қарым-қатынас қандай? Ойшылдың өзінің жауабына қарасақ, екеуі бірдей ұғымды білдіреді дейді. Бұл бізді қатты таңғалдырады, себебі, зат, сөзсіз, нақты болса, оның мәнісі (quiddity), сөзсіз абстрактілі. Таңғаларлық уәжіне өзі ұсынған бірінші себеп мынадай – әрине, зат болған нәрсенің өзі субстанция болады, ал заттың мәнісі оның субстанциясы деп аталады. «Категориялар» осындағы жұмбақтарды іріктеп алуға көмектесетін ең түзу, анық жолды ұсынады. Мысалы, Сократ – бірінші субстанциямен бірдей, ал оның болмысы – екінші субстанция болады. Бірақ «Метафизикада» Аристотель «екінші субстанция» нені меңзейді деген сұраққа жауап іздейді. «Сократ адам» деген сөз тіркесіндегі «адам» ұғымын анықтайтын не? Аристотельдің бірінші жауабы Платондық нұсқаны меңзейді: ол Сократқа ұқсамайтын, Адамзатты бейнелейді. Аристотель мұның қате екенін көрсету үшін «Үшінші адам» дәлелінің нұсқасын қолданады. Егер жылқы өзінің мәнісінен (quiddity) ерекше өмір сүрсе, жылқының мәнісінде өзіндік бөлек мәніс болар еді және осылай жалғаса береді. Бөлім мынадай ескертумен аяқталады: «ендеше, бастапқы және өзіндік ретінде талқыланған нәрселерде заттың мәні мен заттың өзі – екеуі бір екені түсінікті». Бұл сөздерді былай түсінуге болатын секілді: «Сократ дана» секілді сөйлемде «дана» *per accidens* білдіреді, Сократтың даналығы, бұл – Сократтың өзінен бөлек ұғым. Бірақ «Сократ адам» сөйлемінде «адам» деген сөз Сократтан бөлек мағына бермейді. Біз Сократ пен оның даналығы арасындағы айырмашылықты түсінуіміз керек, себебі екеуінің тарихы екі бөлек. Сократтың жасы ұлғайған сайын оның даналығы кемелденуі немесе, керісінше, кемуі мүмкін. Бірақ Сократ және адам сөздерінде мағына бірлігі бар. Сократ болу – адам болуды білдіреді. Ал егер Сократ адам болуын тоқтатса, оның өзі де болмайды.

Болмыс және тіршілік ету

Аристотельдің «to on» сөзін Парменид секілді қолданатыны түсінікті: болмыс – кез келген бар нәрсенің болуы. Аристотель бұл сөздің мағынасын әрдайым түсіндіргенде оны грек тіліндегі

«болу» етістігінің мағынасы арқылы жеткізеді. Болмыс – құрамында «бар» немесе баяндауыш сөзі ретінде «бар емес» сөзі бар шынайы сөйлемнің заты бола алатын кез келген нәрсе бола алады. «Сократ бар» және «Сократ дана» деген сөздер бізге болмыс туралы қандай да бір мәлімет береді. Аристотельдің айтуынша, барлық категориялардағы предикаттар болмысты білдіреді. Себебі кез келген етістікті «бар» (is) дейтін байланыстырушысы бар предикатпен ауыстыруға болады. Мысалы, «Сократ жүгіріп келеді» деген сөзді «Сократ жүгіруші» деп ауыстыруға болады. Заттан бөлек, әр категориядағы әр болмыс, өз мәнінде субстанцияның қасиеті немесе өзгерген түрі. Міне, сондықтан субстанцияны зерттеу арқылы болмыстың табиғатын түсіне аламыз.

Аристотельмен де, Парменидпен де, болмыс пен тіршілік етуді қатар қойып, теңестіру қате. «Метафизика» философиялық лексиконы сөздігіндегі тізімде «тіршілік ету» сөзі тіпті көрсетілмеген. Бұл таңғалдырады. Өйткені кейде ол өзінің логикалық жұмыстарында мұны ерекше мағына ретінде анықтаған еді. Тіпті «Софистикалық тойтарыс» кітабында «бірдеңе болу, жай ғана болудан өзге» екенін көрсеткен, яғни болу және F болу – бір нәрсе емес. Ол осы қағиданы «Болмайтын нәрсе болмайды, себебі ол ой емес» немесе «X бар емес, себебі X адам емес» секілді қате ойларды шешу үшін қолданған. Ол өмір сүруін тоқтатқан F-ге байланысты ұқсас қадам жасайды: мысалы, «Гомер ақын» деген сөз ол оның бар екенін білдірмейді.

Аристотель өз зерттеулерін «Метафизика» деп атамаған. Бұл атау бастапқыда «Физикадан кейін» деген мағына білдіретін. Мұны баспагерлер мәтіннің Корпустағы орнын белгілеу үшін берген. Алайда ол, болмысқа жататын заттар туралы және болмыстың болмыс ретіндегі орны туралы теориялайтын пән бар дейді. Сол пән «бірінші философия» деп аталған. Оның зерттегені – алғашқы қағидалар және жоғарғы себептер болған. Аристотель оның зерттейтін мәселелерінің бір-біріне қайшы екі түрлі жолын ұсынған. Біріншісі – арнайы ғылымдар сияқты емес, болмысты тұтас қарастырады. Екіншісі – болмыстың нақты түрін, атап айтқанда, тылсым, тәуелсіз және өзгермейтін субстанцияны (кейде оны «теология» деп те атайды) зерделейді. Мұны болмыс негізіндегі болмыстың шарты болатын екі әртүрлі анықтама деп білеміз бе?

Жоқ: болмыс негізіндегі болмыс деген түсінік жоқ: болмысты зерттеудің ауытқитын жолдары ғана бар. Сіз болу арқылы болуды зерттей аласыз, бірақ, бұл – тылсым объектілерді зерттеу емес, зерттеудің ерекше бір түріне талпыну ғана. Аристотельдің бүкіл ілімі секілді бұл зерттеу де – себептерге үңілу, біз болмыс негізіндегі болмысты зерттегенде де, біз ең бастапқы және ең әмбебап себептерін іздейміз. Басқа пәндермен салыстырып көріңіз: адам физиологиясын зерттегенде, біз адамдарды жануарлар qua (негізінде) зерттейміз, яғни анығын айтқанда, адамдар мен жануарларға ортақ құрылымдары мен функцияларын қарастырамыз. Бірақ, әрине, жануар qua адам деген мән жоқ.

Бір нәрсені болмыс ретінде зерттеу – оны басқа заттармен ортақ нәрсенің күшінің негізінде зерттеу деген сөз. Тым аз деп ойлауыңыз мүмкін: бірақ, көріп тұрғанымыздай, Аристотельдің өзі де ештеңе өзінің негізінсіз немесе табиғатынсыз бола алмайды дейді. Бірақ әлемді болмыс ретінде зерттеу – оны болмысқа келіп, осында қалып жатқан барлық заттардың себептерін қамтитын орасан зор жүйе ретінде зерделеу деген сөз. Аристотельдің себептер иерархиясының ең жоғарғы сатысында – құдірет сиқырымен қозғалатын немесе қозғалмайтын белсенді күштер тұр. Олар – бүкіл туындау мен жойылудың ақырғы себептері. Аристотель Бірінші философия болмысты тұтас зерттейді дегенде, оған түсіндіру құқығын сыйлайды. Құдайылық ғылым дегенде, оған түсіндірудің соңғы себептерін телиді. Сөйтіп, Аристотельдің бірінші философиясы – бір мезетте болмыс негізіндегі болмыс ғылымы болып, сондай-ақ теология болып табылады.

Эпикурлықтар мен стоиктер Платон мен Аристотельді толғандырған онтологиялық мәселелерге аса назар аудармады. Алайда бір оқиға қысқаша тоқталып өтуді қажет етеді. Сенека досына жазған хаттарының бірінде заттар түрлерге және деңгейлерге қалай бөлінетінін түсіндіреді. Адам – жануар түрі, бірақ жануар түрінен жоғары тән түрі бар. Себебі кейбір тәндер – жанды. Ал кейбірі – жансыз (мысалы, тастар). Тән түрінің үстінде тағы да басқа деңгей бар ма? Иә: ондай деңгей бар (quod est): ол – кейбірінің тәні бар, кейбірінің тәні жоқ нәрселерге арналған деңгей. Сенеканың ойынша, бұл – ең жоғарғы деңгей. Стоиктер бұған тағы бір деңгей, яғни ең алғашқы деңгейді қосқысы келеді. Олар үшін алғашқы деңгей «бір нәрсе» болады – түсіндіріп көрейін. Стоиктердің ойынша, табиғатта кейбір заттар бар, кейбір заттар жоқ және табиғатқа кейбір жоқ нәрселер де кіреді. Олар – ойдағы заттар, мысалы, Кентавр, алыптар және басқа да шынайы емес, қиялмен сезінетін нәрселер, субстанциясы жеткіліксіз

болса да, олар қиялдан орын табады. Біз мұнда «болу» етістігінің «тіршілік ету» мағынасында, Парменидтен бастап ешбір қиындықсыз қолданылуын көре аламыз. Бұл – ұлы жетістік. Екінші жағынан, бар нәрсе мен бар емес нәрсені бір ғана жоғарғы онтологиялық деңгейдің екі түрі деп қарастырып, нақты айтқанда, «бір нәрсе» (ti, quid) деп стоиктер ғасырлар бойына жалғасқан философиялық шатасудың дәнін сеуіп кетті. Біз сол шатасудың салдарын Кенни өз еңбегінің келесі кітаптарында талдайды. Оның мейлінше жан-жақты ойластыра қабылданған нәтижесі – Құдайдың бар екенінің онтологиялық дәлелі. Осы шатасудың ең белгілі көрінісі – нақты және мүмкін әлемдер арасындағы айырмашылықты зерделеуге қатысты болып келеді.

Стоиктердің бұл жетістігінің аса маңыздылығына қарамастан, метафизика өзінің мәнділігін антикалық әлемде философияның басты элементі ретінде тек жаңа платониктерден бастап қайта жаңғыртады. Бірақ Плотин секілді авторлар үшін метафизика теологиялық мағынаға айналуының ерекшелігі сонда, бұл ілімді дін философиясына арналған 9-бөлімде толығырақ қарастырған жөн, – дейді Энтони Кенни.

Сонымен, біз Энтони Кенни кітабының алтыншы тарауында талданған онтологиялық мәселелердің кейбіреуіне тоқталдық. Келесі дәрісте біз Кенни жетінші бөлімде көңіл аударатын ақыл мен жан мәселелеріне тоқталамыз.

Тақырыпты бекітуге арналған сұрақтар

1. Аристотельдік және платондық Формалардың арасындағы айырмашылық неде?
2. Аристотель субстанцияның қандай төрт негізгі мәнін ерекшелейді?
3. Аристотель бойынша per se болмысы мен per accidens болмысының арасындағы айырмашылық қандай?
4. Аристотель «екінші субстанция» деп нені меңзейді?
5. Болмыс пен тіршілік ету бір ме?
6. Алғашқы философияның пәні не?
7. Эпикурлықтар мен стоиктер түрлер мен тектердің қандай жиынтығын көрсетеді?

Әдебиет

Anthony Kenny, *Ancient Philosophy: A New History of Western Philosophy, Volume 1.* – Oxford University Press. – 2014. – 368 p.

Кенни Э., Батыс философиясының жаңа тарихы, 1-том, Антика философиясы. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 408 б.

Әлемдік философиялық мұра: жиырма томдық. 3-том: Аристотель философиясы / құраст.: Қ.Ә. Әбішев. – Алматы: Жазушы, 2005. – 567 б.

Диоген Лаэртский, О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. / Пер. и прим. М. Л. Гаспарова. Общ. ред. и вступ. ст. А. Лосева. (Серия «Философское наследие»). – М., Мысль, 1979. – 624 с.

Чанышев А. Н., Курс лекций по древней философии. – М., 1981.

Adler M., *Aristotle for everybody. Difficult Thought Made Easy.* Published June 1st 1997 by Touchstone (first published 1978).